

Oskar Lutsu „Suvi” 20. sajandi lõpu psühholoogia valguses

A a r n e R u b e n

Kirjanik

Olen nimetanud Oskar Lutsu triloogiat „Kevade” – „Suvi” – „Tootsi pulm” üheks täiuslikemaks ilukirjanduse vormis esitatud 20. sajandi moodsa psühholoogia õpikuks (vt KesKus, detsember 2008). Meile üdini tuttavad tegelased õpetavad mitte ainult kombekat käitumist, vaid võtavad kokku sümboolse kapitali viisid.

On suuri katsumusi sellel teel, kus lapsest saab kaelakandja inimene. Ohud ähvardavad pealekasvatavat põlvkonda igalt poolt. Psüühiliselt labiilne, väljakujunemata karakter on lapse agressiivsuse ja impulsiivsuse põhjuseks, hiljem, noorukieas ähvardavad vähesed teadmised inimloomusest tekitada inimesse õnnetu armastust, võib juhtuda ka vale elukutsevalik, mis jääbki maailmakodaniku kogu eluks painama. „Teie määratud kogemused selles mängus viitavad raisatud noorusele,” öelnud Goethe ühele noormehele, kes oskas liiga suurepäraselt piljardit mängida.

Noorukieaga saatuseproovid ei lõpe. Juhtme kokkujooksmise võib põhjustada keskeakriis, uude elujärku tunginud seni lahendamata konfliktid. Inimene elab kogu elu valemistõstmise ohu paletes, päästab alles surm. Aga minevikku vaatamine ja mineviku mõtestamine on kogu aeg raskendatud, sest kultuur tuntakse alati ära vaid *post factum*. Mäletame ju küll, kui problemaatilised olid kõik need ajaloo „avalikustamise” ajad. Ainult lapsepõlves ei ole inimese oma minevikuga vaenujalal.

Ühiskonna struktuur kipub olema selline, et tehtud teod, nii head kui ka halvad, tasutakse sulle kätte. Kuid seda ei tee mitte saatust juhtiv imeolend, vaid jälg, mida sina ise oled jätnud sootsiuisse. Kellegi hangitud sotsiaalne kapi-

tal võib vähendada mõne teise saadud kultuurilist kapitali, kõike seda kroonib aga võitlus sümboolse kapitali eest.

Tootsi ja Kiire võitlemised

Oskar Luts oli väga omapärase elusaatusega kirjamees. Ta oli õnnetu ja samas ka õnnelik armastaja, ta palvetas pool elu, et ei jääks ilma oma pojast, aga jäi siiski. Ta oli kooliajal tõeline viiemees, kuid apteegielu juhtis ta käraka juurde. Pole imestada, et Lutsu karakterid olid just niisama paradoksaalsed.

Võitlus Teele eest on Tootsi ja Kiire vahel nagu malemäng, kusjuures Toots annab „Suves” Kiirele algusest peale händikäpi. Ta annab n-õ viguri ette. Püüdes Teelet, asub Kiir otsekohe rünnakule ja üritab tüdrukule peale sundida konkreetset lepingut: „Aga teie peate andma töotuse, et te mind iialgi maha ei jäta, kui ma põllumeheks hakkan.” Kiir ei suuda mõista asjaolu, et sündmusi dikteerib Teele, ja kes dikteerib sündmusi, seda ei saa sundida minema lepingule. Kiir ei saa aru ka asjaolust, et Teelel on juba sümboolne kapital, tema aga peab seda alles hankima. Seda ei saavuta, olles seotud vastastikuse lepinguga mehe ja naise vahel. Pealegi – mida sa ikka naisega lepingut sõlmid, see on mõttetu. Naine on irratsionaalne olend, kes näitab vastavalt tujule kas oma hinge sinitaevast või äikesepilvi.

Tootsi händikäp on algusest peale väga konkreetne ja eluline. Ta hoidub Teelele peale pressimast ja hoiab eemale. Viisakalt loovutab ta oma tulevase Kiirele pruudiks. Ta soovib Teelele õnne Kiirega kihlumise puhul. Ta julgustab ja hoiab Kiirt isegi nohu eest. Ta tahab, et Jorh Aadnieli veri oleks puhas *Balsam vulnerarum kunzum*'i läbi. Ta on nõus Kiirele soovituskirja Venemaa jaoks kaasa andma. Ja ühtegi kriitikanoolt ei tule Tootsilt, kuni Kiir ise ei hakka sigatsema.

Tootsi jahe viisakus ületab tema ja Kiire suhte piirid. Täpselt samamoodi suhtub Joosep Kiire protežeesse kõst-risse. Üldiselt: üdini džentelmen Toots ei trügi naise poole. Eluenergiast vähem taipav inimene trügib oma elulise sihi poole, astub temakesele kas või teravatele kontsadele, et olla lähemal, aina lähemal. Täismees hoiab kaugemale, „kuni kutset ei ole tulnud”.

Kõike seda võib võrrelda nobelist Josif Brodski luuletusega „24. detsember 1971”: joobunud mass rühub küünarnukidega tõugeldes apelsinide ja Viini vorstide järele, härrasmees, kes seisab lumesajus, jääb siiski viisakaks. Mats saab kätte oma mandariini, aga galantsele mehele jäävad poeetiline lumesadu ja sümboolne kapital. See on kapital, millele vahetusvaluutat ei olegi.

Esimesest saab viimane

Seda märkame ka politoloogilistes uurin-gutes: ühiskonnas järgneb üks selts-kond otsekohe hüvedele, teine pool kindlustab oma tagalat, kasseerides sis-se esialgu küsitavaina tunduvaid süm-boolseid väärtusi. Niisugune on Geor-ges Bataille' ühiskonnateooria, mis sä-testab, et ühiskonnal on nn üldökono-mia. Kindlatel kohtadel ja aegadel (näi-teks enne valimisi) jagavad sootsiumid oma väärtusi ümber. Esimestest võivad saada viimased ja viimastest esimesed. Nagu Bataille (1897–1962) kirjutab oma „Neetud osas”, tagab ühiskonnaliikmele edumaa ülemäärane raiskamine. See raiskamine ehk Bataille' termini kohaselt *potlach* on atribuut, mis garanteerib, et ühiskonna liige mahuks sootsiumi vor-mi. Ka kunst on *potlach* ning Tootsi ka-val malekäik iseenda esialgseks taga-plaanil hoidmiseks on kahtlemata kunst. Ei Kiir ega hoopiski mitte Arno tee seda järele. Arno suudaks sama ka oma pruudi Virvega, kui ta „ei jätaks seda suurt musutantsu, mida ta tüdrukuga mängib” (vallakasak Mitti väljend).

Palju lihtsamalt ja ilma Bataille' ning elutarga Brodskita väljendudes: esialgu ära mine kosja. Vaata, kas su talu on üldse korras, et võid kosja minna. Nii-kaudu tüdruk ootab. Lõpmatuseni ta mui-dugi ootama ei hakka ja kui külaolusti-kus sobivat meest ei ole, sõidab ära linna. Kuid näita ennast kõrvalseisjana ja ära näita, et oled armunud. Sest võid kindel olla, et sinu võistleja asub samal ajal frontaalrännakule naise südamele, nõudes kohe ja kõik. Aga kohe ja kõike ei saa: füüsilikast on sotsiaalteadustesse üle võetud Le Chatelier-Brauni printsipi, mis ütleb, et ükskõik millisesse süsteemi väljastpoolt viidud muutused kutsu-vad esile vastujõud: kas immuunsusena nende muutuste vastu või siis süsteemi kaitseks. Seega ei ole olemas tasuta lõunasööki; kõige eest tuleb maksta.

„Dünamo”, seksuaalne mäng

Äsja nägime, et Joosep Toots oli sügava psühholoogivaistuga inimene. Arno Tali lüüasaamise sümboliks on aga tema toakaaslase Lesta novell „Kõdunenud palm”. Arno läheb naise üle mõistuse käivate mõjutuste eest väljamaale pak-ku. Aga naised ei armasta eskapisti ega nõrku mehi, nendega mängivad nad dünamot.

Dünamo seksuaalset mängu kirjeldas Montreali psühholoog Eric Berne (1910–1970). Berne järgi võivad inimeses eri aegadel välja lüüa ego kolm staadiumi: laps, vanem ja täiskasvanu. Kui inimesed suhtlevad üksteisega täiskasvanu-täiskasvanu tasandil, on suhe edukas. Kui aga üks võtab lapse ja teine vasta-valt vanema positsiooni, nimetatakse seda suhet transaktsiooniks, teatavaks mustriks, mis käivitab suhtlemismängud. Need transaktsioonid võivad päevas mitu korda vahetuda. Jorh Aadnieli ja Adele-neiu vahel on mängu „Dünamo” teine raskusaste. Selle mängu nimi on ka „Tõmba uttu, kolge”. Esiteks, naine ahvatleb. Ta teeskleb, et on mehest huvitatud. Mees läheb mänguga kaasa ja hakkab naise suhtes endale midagi lubama. Ühel hetkel aga muutub naise provokatsioon mehele näppude pihta andmiseks. „Dünamol” on ka kolmas raskusaste: naine lavastab iseenda vägistamise katse, et meest lõplikult hävitada. Selle mängu hoopis süütut va-rianti kutsutakse „Kavaleriks”: naine kasutab mehe käitumist peeglina ja võtab vastu tema komplimente täpselt nii kaua, kuni vajalikuks peab.

Teele alustab mängu tagasihoidliku avanguga: ta sedastab, et nimi ja amet ei riku meest, kui too ise on tubli ja aus-tamisvääriiline. Kiir hakkab end tasapisi kujutlema Teele peigmehena ja muutub tüütuks. Peiu niisutatakse veiniga sisse Raja talus ja saadetakse isegi Vene-maale põllumeheks õppima. Asi päädib psühholoogilise rünnakuga: „Tehke, Kiir, mida te iganes soovite. Kuid mind jätke rahule!” Pangem tähele, et „Dünamo” ei oleks saanud kuidagi toimuda, kui Kiir oleks võtnud täiskasvanulikumaa hoiaku ega läinuks mänguga kaasa, just nagu Toots, kes teadis juba intuitiivselt, et mänguga kaasa minna ei tasu.

Võib arvata, et midagi niisama radi-kaalset võttis Virve Tartus ette Arno Tali vastu.

Lutsu Tootsi-lood ja näiteks ka Tammsaare „Tõe ja õiguse” I osa on vana tes-tamendi apoteoosid. Kiirt võib võrrelda Hiibi, Tootsi kuningas Taaveti ja Teelet kogunisti Eevaga, kes algul oli süütu tü-tarlaps, hiljem aga sai paljude põlvkon-dade esiemaks. Nagu Tammsaaregi, armastab Luts väga selliseid tegelasi, kes saatuselöökidest toibununa ajavad ennast taas sirgu. Nii ütleb Toots Kiire

kohta: „Kiirel pole südame kohal muud, kui üks tuha-ase, aga tont teab, ta võit-leb nagu mees ja ajab end saatuse-löökidest peale taas üles.” Raskuste talu-mine on ka Tootsi enese pärisosa: „Kas poleks siiski kohasem veel korra Vene-maale torgata ja seal veel nii... viis-kuus aastat raha koguda?”

Lapsevanemate koosolek

Omaette probleem on Joosep Tootsi isa. On näha, et Tootsi isa mängib oma poja ja abikaasaga mängu, mida Berne ja teised transaktsionalistid nimetavad „Lapsevanemate koosolekuks”. „Lapse-vanemate koosolekus” on transaktsioon keeruline, sest seal on kaks vanemat, kes võrdselt jagavad vastutust. Vääras-tunud suhe eeldab ka lapse olemasolu, kes peab arvestama vanemate jagatud vastutusega. Selle mängu skript on järgmine.

L: Mul on raha vaja, kust ma pean selle võtma? V1: Kui tahad minult raha saada, pead seda ise kaugelt pangast toomas käima. Võta isa käest. L: Isa, ilma rahata ma kaua enam välja ei vea. V2: Mida ütles sulle selle peale ema? Kas ma ei öelnud, et kui tahad midagi saada, tule kõigepealt minu juurde, mitte aga sinna, kus sa õiendada saad?

Inimese iseloom ei ole muudetav, psühhoteraapilised seansid võivad anda ajutiselt juurde elusädeme, kuid ei taga inimese heaolu surmani – Arno Tali jääb alati norutama. Muidugi ei tasu Arno hilisema ebaedu põhjusi otsida ainult koduga seotud asjaoludest ja iseäranis mitte sealt. Hoopis mõjutavamaks tegu-riks võis olla väärastunud pedagoog. Eks näe me ju „Kevadest”, kuidas Arno Julk-Jüri iga väiksemagi ringivehklemi-se juures verest ära langeb, ka Liblega toimunud ebaõiglus avaldab oma saa-tuslikku mõju.

Keerukas kood

Tootsi lood oma keeruka vanatesta-mentliku koodiga näitavad kultuuri kui ristviidete süsteemi, milles struktuur on juba ette ära antud („struktuuri pre-sumptioon”, kui kasutada Juri Lotmani väljendit). Kirjanduslikus sõnas ühtivad olevik, reaalsus, ilukirjandus ja teoloogia. „Kevadega” kujutab Luts aastaringi, millele vastavad kindlad sündmused vaimses ruumis. Paastuaja neljandale pühapäevale (*Laetare*), mil Önnistegija

pigem nuttis ja inimene peab pigem rõõmustama, sest veri on meie eest siiski valatud, vastab „Kevades” just too hetk lumesulamiskuu keskpaiku. Kui toimuvad need sündmused, on jõgi Paunveres juba lahti ning hakke pole kirikutoris enam palju märgata, Lible võib rahus kella lüüa: „Pühapäeva õhtupoolik. Kambrisse kostab nõrk kellahelin, tasa ja kaeblikult nagu unelaul. Ongi unelaul: keegi on magama uinunud igavesele unele. Keegi on sinna läinud, kuhu talle enam hea ega kuri järele ei saa ja kus ta ka ise enam midagi heaks teha ei või. Hilja! Võib-olla jäi tal paljugi tegemata, võib-olla tahaksid teised temalt andeks paluda ülekohut, mis nad talle elus on teinud. Kes teab” („Kevade”). Meie ei tea seda veel praegugi.

Tootsi saabumine kodumaile etendab tuntud piibli motiivi „Kadunud poja tagasitulek” (vrd Hans Sebald Beham, Albrecht Dürer, Hieronymus Bosch, kõrgkeskaja vitraažiaknad, Sergei Prokofjev, George Balanchine ja teised selle loo tõlgendused) – vrd ka Tootsi kujutamist seakarjusena „Kevades”. Rikkust ei saa Isa juures koguda, aga Isale peab olema truu – selline on Jeesuse tolle kõige tuntuma tähendamissõna algne mõte. Külarahvas ju ainult juubeldab Joosep Tootsi tuleku puhul, nagu seisab ka uues testamendis: „Tooge kõige kallim rüü ja pange temale selga ja andke temale sõrmus sõrme ja kingad jalga. Ja tooge, veristage nuumvasikas ja söögem ning olgem rõõmsad!” (Lk 15:22–23).

Nende lugudega sedastab Luts kultuuri kindla aluse: pühakirja arhailise teksti. Rahvajutud on kultuuri teine arhitekt, mis palimpsesti esmakihina lasub Tootsi, Arno ja Teele tegude kihistuse all. Just pühakirja suur eeskuju, mis tõlgib oskarlutsulikus kultuuriruumis mitteinformatsiooni informatsiooniks. Piibliallusionid jõuavad kogu aeg sellesse maailma ja Lutsu tegelased ammutavad neist erinevalt: Teele jaoks seostuvad nostalgiaga, Toots aga võtab neid hoopis vabalt ning Kiir ja Imelik näevad neis „mure kandmist” ja „hinge eest hoolitsemist”.

Mida oleksid Tootsi Venemaalt koju jõudmisest kõnelnud kirjandusteoreetikud – vene formalistid? Vladimir Proppi „Imemuinasjutu morfoloogia” ilmus Leningradis 1928, kuid Läänes saavutas ta oma populaarsuse alles viiekümnen-

datel. Proppi järgi on võlumuinasjuttudes (imemuinasjuttudes), milles kangelase jõud võib lähtuda talismani valdamisest, seitse dramaatilist persooni. Need on kahjutegija-antagonist (lohe, röövlid, kurat, võõrasema, nõid jne), doonor (annab kangelasele vahendi, millega edasi tegutseda), abistaja-otsija, otsitav (näiteks printsess) ja ta isa, vahendaja, kangelane ja valekangelane.

Ei mingi võlumuinasjutt

Oskar Lutsu romaan „Suvi” ei ole muidugi mingi võlumuinasjutt, kuid juba 1950. aastatel arvati, et Proppi skeeme võib teatavate mõõndustega rakendada mis tahes narratiivile. Tootsi aitaja-doonor on muidugi apteeker, kellelt ta ikka abi ja toetust saab, ja Punsli eli on võluvahend või talisman.

Hoopis enam läheb selle skeemiga kokku pulmatondilugu „Tootsi pulmas”, kus Tootsi kehastatud pulmatont samuti võõrastel maadel käib ja tädi ennustusi imevahendina kasutab, just nagu see Proppi skeemides ette näha oli.

Tootsi-lugude seeriale võib küll läheneda kirjandusteoreetiliselt või ka teoloogia vahenditega, üldise kultuuriteaduse omadega, kuid Lutsu kangelased jäävad väljapoole psühholoogia uurinuid. Muidugi võib näiteks väita, et Kiir on purustamata sümbolised kaitsed või isegi kaitsesüsteemid. Kiir on võõrandunud isiksus ega tea isegi, mida teeb. Ta ei saa aru, et tema kosjadele ei anna midagi juurde, kui ta konkurenti vargaks ja pätkis söimab. Ta eitab reaalsust, see on kõige tõsisem, kõige primitiivsem, kõige patoloogilisem psüühilise enesekaitse viis. Freud nägi seda käivitumas siis, kui reaalsus on hirmutav ja igati üle pea kasvanud. See toimib *Id* tasemel, mis tähendab, et tolles on enesekaitseprotsessid lapsikult isekad, mõnule orienteeritud, pealegi võimaluseta saavutada rahuldust.

Mõnule orienteeritud kaitsemehhanism kätkeb endas abjektsiooni. See Julia Kristeva poolt kasutusele võetud psühhoanalüütiline mõiste tähendab ähvardavalt võõra, preoidipaalsest tungielust pärit oleva mehhanismi tungimist igapäevateadvusse. Nii teeb ka Kiir pikapeale ürgvaenlasest Tootsist endale kimääri: „Nii kurjaks on läinud viimased nädalad Jorhile, et võtaks heameelega suured käärid ja lõikaks välja selle aja-

järgu oma elust. See pole enam üksik nõel, mis tema südant aeg-ajalt torkab, vaid on terve kiri nõelu, kaks kirja, mis teda alatasa „stepivad” ja „stepivad” risti ja rästi, nagu vammuse kraed. Kõik mõtet ja plaanid lähevad peas segi justkui igavene puudak, nagu lõngakera kassi käes; isegi usk enesesse kaob. Seal kõrval aga irvitab kellegi vastik nägu, tundes rõõmu tema abitusest – põllumees Joosep Toots, igavene varganägu ja joomakalts. Et talle veel põrgust pole järele tulnud!”

Käitumismustrite reservuaar

See on stressi tüüpikirjeldus. Kõige uuem psühholoogiateadus ei kasuta otseselt stressi mõistet. Kõneldakse pigem sotsiaalsete oskuste defitsiidist ja käitumismustrite nihkest välismaailmast valesignaali saamise tõttu. Sellega tegelevad kõik teraapiavormid, kuid häid saavutusi selle ravimisel on näiteks kognitiivsel teraapial. Positiivseks õppimiseks saab kasutada suhtlemismänge, rühmateraapiaid, milles kehtivad jäigad põhimõtted: saad kaasmängijatelt tagasi just need hüved, mida ise teistele oled pakkunud.

Kui elumänge psühholoogi juures ei ole, peab muidugi leppima tegeliku eluga, kus inimene lihtsalt paika panakse. Kuuekümnendate aastate alguses alustas kuulud kognitiivterapeut Aron Beck oma stressiuuringutega. Peatselt jõudis Beck arusaamisele, et depressiooni käes vaevlevat inimest saab päästa ainult sel kombel, et pakkuda talle verifitseeritavaid, tõelähedasi lahendusteid. Kõige tähtsam on enesekontroll. Õnnetule armastajale, kui ta ikka tõesti oma objekti vastuarmastust ei saavuta, tuleb pakkuda asendustegevusi, umbes nagu Donald Winnicott pakkus „enesest väljas” olevale lapsele ülekandeobjekte – mänguasju, mille poole stressis olev laps pöördub, nime-tataksegi ülekandeobjektideks.

Lutsu „Suvi” on käitumismustrite suur reservuaar. On palju inimesi, kes aina elavadki selle valguses ja Lutsu sajanda sünniaastapäeva tähistamine 1987 oli neile nagu mahe palsam hingele. Kuid kindlasti tuleb ka kahesaja aasta juubel – enne lõpevad küll ajastud, kui lõpeb Luts.